

DISLALIYA TURLARI**Mustafoyeva Asilaoy Baxtiyor qizi****Hakimova Nigina Ahror qizi****Ravshanova Ruxshona O`roqboy qizi**

JDPU Pedagogika va Psixologiya fakulteti

Maxsus pedagogika: Logopediya 511-23-guruh talabalari

Annotatsiya: Mazkur maqolada dislaliya nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi nuqsonlar va ularning turlari tahlil qilingan. Asosiy etibor dislaliya sabablari, turlari va ularni bartaraf etish yollariga qaratilgan. Tadqiqotda fiziologik, psixologik va pedagogik omillarning ahamiyati korib chiqiladi. Maqola logopedlar, defektologlar hamda ota-onalar uchun foydali malumotlarni o'z ichiga oladi.

Kalito`zlar: Dislaliya, nutq, artikulyatsiya, talaffuz, harf, tovush, Nutq, Talaffuz, Organik, FunkSIONAL, dislaliya, Tashxis, Nutq, terapiyasi, Logopediya, Psixologik yordam, Nutqni rivojlantirish, nutq muammolari

Аннотация: В данной статье проанализированы дислалии – дефекты в произношении звуков речи и их виды. Основное внимание уделено причинам, видам дислалии и путям их устранения. В исследовании рассматривается значение физиологических, психологических и педагогических факторов. Статья содержит полезную информацию для логопедов, дефектологов и родителей.

Nutq insonning eng asosiy muloqot vositasi bo'lib, uning to'g'ri shakllanishi ijtimoiy hayotga moslashuvda muhim ahamiyatga ega. Ammo turli sabablar tufayli bolalar va kattalarda nutq buzilishlari, xususan, dislaliya kuzatilishi mumkin. Ushbu maqola dislaliya haqida keng tushuncha berib, uning turlarini aniqlash va davolash usullarini o'rganishga qaratilgan. Dislaliya termini grekcha so'zdan olingan bo'lib, dis -buzilish, lalia- nutq degan ma'noni anglatadi. Dislaliya – bu artikulyatsiya apparatida aniq organik buzilishlar bolmagan holda tovushlarni talaffuz qilishda muammolar bilan bogliq nutq buzilishi.

Mexanik (organik) dislaliya periferik nutq apparatning (til, jag', tanglay, tish) organik buzilishi natijasidir. Til tagidagi etning (yugancha) kaltaligi mexanik dislaliyaga sabab bo'ladi. Bu kamchilik til harakatini qiyinlashtiradi, til tagidagi etning haddan tashqari kalta bo'lishi tilning yuqori tom on ko'tarilishiga im konbermaydi. Bundan tashqari, tilning haddan tashqari katta bo'lishi yoki haddan tashqari kichik va tor bo'lishi ham dislaliyaga olib keladi. Bunday hollarda to'g'ri artikulyatsiya qiyinlashadi. Jag' tuzilishidagi kamchiliklar prikus nonormalliklarga olib keladi.

Funksional dislaliya va uning sabablari: Funksional dislaliyada periferik nutq apparatining artikulyatsion qismida hech qanday organik buzilishlar, kamchiliklar kuzatilmaydi. Funksional dislaliyaning keng tarqalgan sabablaridan biri oiladan nutqini notogri shakllantirishdir. Ayrim oilalarda kattalar bola nutqiga taqlid qiladilar. Bolani suyib u bilan "bola tilida so'zlashadilar. Buning natijasida bolada tovushlarning togri talaffuzi kech rivojlanadi. Dislaliya bolalarda taqlid asosida ham yuzaga kelishi mumkin. Tovushlar talaffuzi hali yetarli, togri shakllanmagan

kichik yoshdagi bolalar bilan, tili chuchuk yoki noaniq, tez shoshib gapiradigan kishilar bilan doim omuloqotda bo'lishi bola nutqiga salbiy tasir ko'rsatadi. Bolalar asosan bir-biriga o'xshash: jarangli-jarangsiz, sirg'aluvchi va shovqinli tovushlarni ajrata olmaydilar. Bu qiyinchiliklar natijasida tovushlarning to'g'ri talaffuzi uzoq vaqtga cho'zilib ketadi. Shu bilan birga, tovushlar talaffuzidagi kam chiliklar, ayniqsa, tovushlarni almashtirish hoilari, o'z navbatida, fonematik eshituvning shakllanishini qiyinlashtiradi va kelgusida nutqning umumiy rivojlanmaganligiga va o'qish-yozishda buzilishlar bo'lishiga sabab bo'ladi. Dislaliya artikulation apparat azolarining (til, lab, pastki jag') harakatchanligidagi kamchiliklar natijasida ham sodir bo'ladi. Bu bolaning tilni kerakli holatda ushlab tura olmasligi yoki bir harakatdan ikkinchi harakatga tez o'ta olmasligida namoyon bo'ladi.

Dislaliya turlari: Tovushlarni notogri talaffuz etish ona tilida hamma tovushlarda uchratish mumkin. Tovushlar talaffuzining buzilishi asosan artikulation jihatdan talaffuz qilish qiyin bo'lgan: donor (r,l), sirgaluvchi (s,z) va shovqinli (sh,j,ch), til orqa (k,g) tovushlarida uchraydi. Bolalarga tovushlar talaffuzining buzilishi tovushlarni nutqda yo'qligi ularni buzib talaffuz etish va bir-biri bilan almashtirish hollari bilan namoyon bo'ladi. Bu holatlarning har birini batafsil ko'rib chiqamiz. Tovushlarni buzib (notogri) talaffuz etish shunda ifodalanadiki, bunda tovushlarning to'g'ri talaffuzi o'rniga shu tovushga yaqin lekin ona tili fonetika tizimida ifoda etilmaydigan tovush talaffuz etiladi. Masalan, tish aro sigmatizim, yon sigmatizm, valyar (bunday bunda til uchi tebranishi o'rniga yumshoq tanglay tebranadi), uvilyar (bunda til uchi o'rniga kichik tilcha tebranadi). Tovushlar tilning fonetik tizimida mavjud bo'lgan boshqa tovushlarga almashtirilishi mumkin. Ular quyidagicha namoyon bo'lishi mumkin.

) hosil bo'lish usuliga ko'ra o'xshash artikulationiya o'rniga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish masalan, portlovchi til orqa k va g, portlovchi til oldi t va d tovushlarni (masalan kitob so'zi o'rniga titob gul so'zi o'rniga "dul") 2) hosil bo'lish o'rniga ko'ra o'xshash hosil bo'lish usuliga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish masalan sirg'aluvchi til oldi s tovushi portlovchi til oldi t tovushi bilan (soat o'rniga "toat") 3) hosil bo'lish usuliga ko'ra o'xshash va artikulationiya organlarining ishtirokiga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish masalan s tovushi lab-tish a'zolari ishtirokida hosil bo'ladigan f tovushi bilan (sumka so'zi o'rniga "fumka");

4) hosil bo'lish usuli va o'rniga ko'ra o'xshash ovoz ishtirokiga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish masalan jarangli tovushlar jarangsiz tovushlar bilan almashtiriladi (bola – "pola", "paypoq" – "baybok", zina – "sinar", gul-kul). Buzilgan tovushlarning soniga qarab disloliya yana oddiy va murakkab turga bo'linadi. Agarda to'rtta tovush talaffuzida kamchilik bo'lsa oddiy dislaliya, agar beshta va undan ortiq tovush talaffuzida kamchilik bo'lsa bu murakkab dislaliya deb ataladi. Agar bir fonetik guruppa kiruvchi tovushlar talaffuziga kamchiliklar bo'lsa (masalan sirg'aluvchi s,z,j) bu monomorf dislaliya. Agar u ikki va undan ortiq artikulationiya guruhiga tegishli bo'lsa (masalan, rotatizm, sigmatizim va lambdatsizm), l - polimorf dislaliya bo'ladi. Talaffuzdagi kamchiliklar o'z xarakterikiga ma'lum tovushlar gruppasiga tegishli bo'lishiga ko'ra dislaliya quyidagi guruhlarga ajratiladi: 1. Sigmatizm (grekcha "sigma" "s" harfining nomini bildiradi). Bunda sirg'aluvchi (s,z) va shovqinli (shu,j,ch) tovushlar talaffuzida kamchiliklar kuzatiladi. Sirg'aluvchi va shovqinli tovushlarning boshqa tovushlarga almashtirilishi parasigmatizm deb yuritiladi. Masalan soat – "toat", "joja" – "do'da", choynak – "toynak" 2. Rotatizm (grekcha "to" harfi nomidan olingan bo'lib, "r" tovushni bildiradi) – r tovushning talaffuzidagi kamchiliklardur. R tovushini boshqa tovushlar

bilan almashtirilishi parorotatsizm deb yuritiladi. Masalan, raketa – “yaketa”, rom – “lom”, ruchka – “yuchka”,

3. Lambdatsizm (grekcha “lambda” harfini nomidan olingan bo’lib 1 tovushini bildiradi) – 1 tovushining talaffuzidagi kamchiliklardan iborat letovushining boshqa tovushlariga almashtirilishi paralambdatsizm deb yuritiladi. Masalan, lola – “yoya”, gul- “guy”. 4. Til orqa tovushlardagi kamchiliklar: kappatsizm – k tovushining nutqda yo’qligi, parakatatsizm “k” tovushini almashtirish. Masalan, koptok – “topto”, kitob – “titob”. 5. Jaranglatish nuqsonlari – jarangli undosh tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar. Bu kamchiliklar jarangli undosh tovushlarni jarangsiz undosh tovushlarga almashtirilishidir: b-p, d-t, v-f, z-s, j-z, g- k va boshqalar.

Maktab yoshidagi bolalarga qaraganda, bog’cha yoshidagi bolalar talaffuzidagi nuqsonlar qisqa muddat ichida bartaraf etiladi, katta maktab yoshidagi bolalarga qaraganda esa kichik maktab yoshidagi bolalarda tezroq bartaraf etiladi.

Talaffuz buzilishlarni bartaraf etish uchun logopedik ta’sir lozim. Logopedik ta’sirning asosiy maqsadi, nutq tovushlarini to’g’ri shakl- lantirishdir. Nutq tovushlarini to’g’ri tiklash uchun bola quyidagilarni bilishi lozim: nutq tovushlarini bilishi va ularni idrokida aralashtirib vuborishi kerak emas bir tovushni ikkinchisidan akustik belgisi bo’yicha ajrata bilishi normal talaffuz qilingan tovushdan noto’g’ri talaffuz qilingan tovushni ajrata bilishi; o’zi talaffuz qilgan tovushni eshitib nazorat qila bilishi va sifatini baholashi; tovushni normal effektini akustik effektini hosil qiuuvchi artikulatsion holatni bajara olishi; nutqning hamma turlarida tovushlardan o’rinli foydalanishi lozim. Logoped bolani to’g’ri talaffuzga o’rgatishi uchun nihoyatda samarali yo’l topishi lozim. To’g’ri tashkil qilingan logopedik ish dislaliyaning boshqa turlarida ham samarali natijaga erishadi. Mexanik dislaliyaning bir qancha hollarida logopediya va tibbiyotning birgalikda yondashishi natijasida samarali muvaffaqiyatlarga erishiladi. Logopedik ta’sirning muvaffaqiyatli shart-sharoitlari talaffuzdagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun yaxshi sharoitlar yaratib beradi: logopedning bola bilan emotsional kontakti; mashg’ulotlarni qiziqarli shaklda tashkil qilish va charchashga yo’l qo’ymaydigan ish tizimida olib borish. Logopedik mashg’ulotlar haftasiga uch marta muntazam ravishda o’tkaziladi. Ota-onalar bilan birgalikda uy sharoitida ham mashg’ulotlar o’tkazilishi lozim (logoped topshiriqlari asosida). Mashg’ulotlarni har kuni (kuniga 2—3 marta) 5—15 minutdan o’tkazish lozim. Talaffuzdagi nuqsonlarni bartaraf etish uchun didaktik materiallardan keng foydalaniladi. Talaffuzdagi kamchiliklarni bartaraf etish muddati bir qancha faktorlarga bog’liq: nuqsonning murakkablik darajasiga, bolaning yosh va individual xususiyatiga, mashg’ulotning muntazamligiga, ota-onalar tomonidan beriladigan yordamga. Oddiy dislaliyada mashg’ulotlar bir oydan uch oygacha, murakkab dislaliyada esa uch oydan olti oygacha o’tkaziladi. Maktab yoshidagi bolalarga qaraganda, bog’cha yoshidagi bolalar talaffuzidagi nuqsonlar qisqa muddat ichida bartaraf etiladi, katta maktab yoshidagi bolalarga qaraganda esa kichik maktab yoshidagi bolalarda tezroq bartaraf etiladi. Logopedik ta’sir bosqichma-bosqich amalga oshiriladi, har bir bosqichda logopedik ta’sir umumiy maqsadiga qarashli bo’lgan aniq pedagogik masala yechiladi. Adabiyotlarda logopedik ta’sir nechta bosqich bo’linishi haqida hech qanday bir xil fikr yo’q: F.F. Rau o’z ishlarida ikki bosqichga, O.V. Pravdina va O.A. Tokareva uch bosqichga, M.Ye. Xvatsev to’rtta bosqichga bo’lgan. Logopedik ta’sirning vazifa va maqsadlaridan kelib chiqib, quyidagi bosqichlarga ajratish muhim deb topildi; tayyorlov bosqichi boshlangich talaffuzda bilim va ko’nikma (malaka)larni shakllantirish bosqichi Tayyorlov bosqichi. Bu bosqichning asosiy maqsadi bola diqqatini maqsadga qaratilgan logopedik jarayonga qaratish. Buning uchun bir qator umumpedagogik va maxsus logopedik masalalarni yechish lozim. Muhim

umumpedagogik masalalardan biri mashg'ulotlaryo'nalishini shakllantirishdir: logoped bolani logopedik kabinet jihozlariga, muhitiga o'rgatishi, bolada mashg'ulotga nisbatan qiziqish va xohish uyg'otish lozim. Bolalarda notanish odamlarga nisbatan uyalish, tanglik, indamaslik ba'zi hollarda, hatto qo'rquv hollari ham kuzatiladi. Logopeddan asosan xushmuomalalilik talab qilinadi; bola bilan munosabatda rasmiyatchilik, qattiq qo'llik qilish kerak emas. Bola mashg'ulot qoidalariga rioya qilishi, logoped bergan instruksiyalarni bajarishni, muloqotga faol ravishda kirishishni o'rganishi kerak. Mashg'ulotlarga tushungan holda, erkin faoliyat shaklida yondashishni shakllantirish lozim. Tayyorlov bosqichining muhim masalalaridan biri erkin diqqat, xotira, fikrlash operatsiyalarini, analiz va sintez, taqqoslash, xulosa chiqarish operatsiyalarini rivojlantirishdir. Maxsus logopedik masalalardan biri tovushlarni bir-biridan ajratishga, tanishga, artikulatsiyani shakllantirishni bilish va ko'nikishga o'rgatishdir. Bu masalalar dislaliyaning qaysi formasi ekanligiga qarab parallel yoki ketma-ket ravishda yechiladi. Idrok qilish jarayoni buzilmagan artikular formada (fonematik yoki fonetik) bo'lsa, yuqoridagi masalalar parallel ravishda olib boriladi. Dislaliyaning akustiko-fonematik formasining muhim masalasidan biri bolalarni fonemalarni tanishga, ajratishga va eslab qolishga o'rgatishdir. Bu yuqoridagi masalalarni yechmasdan tovushlarning to'g'ri talaffuzini shakllantirishga o'tib bo'lmaydi. Bola tovushni to'g'ri talaffuziga erishishi uchun, u tovushni (fonemani) eshita bilishi lozim. Dislaliyaning aralash va murakkab shaklida retseptiv bilimlarni rivojlantirish uchun artikular bazani shakllantirish lozim. Fonematik idrok qo'pol buzilgan bo'lsa, artikular bilim va malakajarayonlarini shakllantirish ishlari olib boriladi. Artikulatsion bazani shakllantirish uchun bir qancha mashqlar turi, metodik tavsiyalar, talaffuzni to'g'rilash uchun qo'lanma va didaktik talablar ishlab chiqilgan. Dislaliyada qo'pol motor buzilishlar yo'q. Dislalik bolada nutq uchun maxsus bo'lgan artikulatsion organlar harakatining ayrimlari shakllanmagan. Artikulatsion organlar harakatining shakllanish jarayoni erkin va tushungan holda amalga oshadi: bola vazifani to'g'ri bajarishga va artikulatsion organlar harakatini nazorat qilishga o'rganadi. Zarur bo'lgan harakatlar oldin ko'rsatilib taqlid qilish asosida shakllantiriladi: logoped oyna oldida bolaga tovushning to'g'ri artikulatsiyasini ko'rsatadi, tushuntiradi, qanday harakatlarni bajarishni ko'rsatadi va qaytarishni so'raydi. Ko'rish nazorati ostida bir necha marta qaytarish natijasida bola to'g'ri (kerakli) vaziyatni egallashga erishadi. Agar bola qiynalsa, logoped zond yoki shpatel bilan yordam beradi. Keyingi mashg'ulotda ko'rsatmasiz og'zaki instruksiya bo'yicha qildirishga harakat qilish kerak. Keyinchalik bola to'g'ri bajarayotganini kinestetik sezgisi asosida tekshirishi mumkin. Bola qachon artikulatsiyani ko'rsatmasiz, bexato bajarsa, shunda o'zlashtirib olgan bo'ladi.

Tovush talaffuzini to'g'ri shakllantirish davrida, shu tovush ustida ishlanayotganligi haqida eslatish kerak emas. Logoped, mashg'ulot davomida, bola kerakli tovushni talaffuz qilish uchun to'g'ri vaziyatni egalladimi, yo'qmi tekshiriladi. Buning uchun logoped boladan to'g'ri vaziyatni egallagan holda nafas chiqarishini (qattiq puflashni) so'raydi. Kuchli nafas chiqarish natijasida intensiv shovqin hosil bo'ladi. Agarda shovqin kerakli tovushning (undoshning) akustik effektiga mos kelsa, vaziyat to'g'ri tanlangan bo'ladi. Agar bunday bo'lmasa, unda logoped boladan artikulatsion organ vaziyatini o'zgartirishini so'raydi (biroz ko'tarish, tushirish, tilni harakatlantirish) va yana puflatadi. Muvaffaqiyatli natijaga erishmaguncha bajartiriladi. Ba'zi hollarda bola hosil bo'lgan shovqinga quloq solib uni normal tovush bilan tenglashtiradi va hatto mustaqil ravishda nutqiga kiritishga harakat qiladi. Bu ham yaxshi natijaga olib kelmaydi. Shuning uchun bunday hollarda logoped bola diqqatini boshqa holatga qaratadi. Dislaliyada artikulatsion organlarning kerakli harakatlarini shakllantirish uchun qilingan mashqlar natijasi yetarlidir, ortiqcha mashqlarni bajartirish zarur emas. Bola nutqiy rivojlanish jarayonida ayrim shakllanmagan nutq harakatlari ustida ish olib boriladi. Artikulatsion mashqlar o'tkazish uchun

kerakli boigan talablar:1. Talab qilingan vaziyatni egallay bilish, shu vaziyatda tura bilish (olish), shu vaziyatni sakraborturish, bir vaziyatdan ikkinchisiga o'ta bilish. 2. Artikulatsion motorikani rivojlantiruvchi mashqlar tizimiga statik mashqlar kabi nutq harakatining dinamik koordinatsiyasini rivojlantirishgaqaratilgan mashqlarni ham kirgizishi lozim.3. Lab va til harakat mashqlarini birga olib borish zarur, chunki buorganlar tovushlarni talaffuzida birgalikda ishtirok etishadi, bir-biriga moslashadi (bu ko'rinishni koartikulatsiya deyiladi).4. Bola toliqib qolmasligi uchun mashg'ulotlar qisqa, lekin ko'p marta o'tkazilishi lozim. Orada boshqa ish turi bilan shug'uilanish lozim.5. Kinestik sezgini, kinestik analiz vatasawurni shakllantirishga katta e'tibor berish kerak.6. Harakatlarni o'zlashtirish bilan birga, tovushlarni realizatsiya qilish uchun logoped boshqa tovushlarga kerak bo'Mgan harakatlar ustida ishlashga o'tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Ayupova M. Y Logopediya. O'zbekiston Faylasuflar Milliy Jamiyati Nashriyoti Toshkent 2007.
2. Shomaxmudova R. Sh. Mo'minova L.Bolalar nutqidagi nuqsonlar va ularni bartaraf etish.Toshkent 1994.
- 3.Aminova, M. (2019). Nutq buzilishlarini diagnostika qilish va davolash. Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi.
- 4.Soliyeva, R. (2021). Logopediya asoslari. Toshkent: Fan va taraqqiyot.
5. Vygotskiy, L. S. (1991). Bolalar psixologiyasi. Moskva: Pedagogika.
- 6.Xojayev, N. (2020). Oquvchilarning nutq madaniyati. Samarqand: